

V. LABUTIS

SINTAKSĖ D. KLEINO GRAMATIKOJE

D. Kleino gramatikos (*Grammatica Litvanica... M. Daniele Klein... Regiomonti, 1653*), pirmosios žinomos spausdintos lietuvių kalbos gramatikos, svarba, formuojantis lietuvių literatūrinei kalbai, jos normoms, gerai žinoma, ją ne kartą yra pabrėžę ir senųjų raštų tyrinėtojai (J. Palionis, A. Sabaliauskas, P. Jonikas, Z. Zinkevičius ir kt.). Ši D. Kleino darba galime laikyti ir tikrąja lietuvių kalbos gramatikos mokslo pradžia.

D. Kleino gramatiką sudaro dvi pagrindinės dalys – etimologija ir sintaksė. Etimologijos vardu pavadintoje dalyje D. Kleinas aptarė fonetikos, rašybos, kirčiavimo ir plačiausiai – morfologijos dalykus. Pirmajai daliai skirti 143 puslapiai, o antrajai – sintaksei – tik 30 puslapių. Vis dėlto ir nedidelis sintaksės skyrius labai įdomus šio mokslo raidai, iš jo galima nustatyti autoriaus požiūrį į daugelį sintaksės dalykų.

Išsamiausiai D. Kleino gramatiką apibūdinančiame studijos tipo įvadiniame straipsnyje, įdėtame jubiliejiniame leidinyje „Pirmoji lietuvių kalbos gramatika“¹, trumpai yra įvertinta ir D. Kleino gramatikos sintaksės dalis. Be to, šios dalies esmė vienu sakiniu yra nusakyta jau minėtuose senųjų raštų tyrinėjimuose². Sintaksininko požiūriu D. Kleino gramatiką yra bandęs komentuoti V. Būda³.

Pravartu pacituoti „Sintaksės“ dalies pradžią⁴, kuri rodo, kokius D. Kleinas yra kėlęs sau uždavinius, o iš dalies – ir kaip jis suvokęs pačią sintaksę: „**Apie Sintaksę.** Sintaksėje, kurioje kalbama apie žodžius, esančius sąryšyje arba junginyje

¹ Buchienė T., Palionis J. Pirmosios spausdintos lietuvių kalbos gramatikos // Pirmoji lietuvių kalbos gramatika. V. 1957. P. 9–63. (Toliau šis leidinys nurodomas santrumpa – PLKG).

² Žr.: Palionis J. Lietuvių literatūrinės kalbos istorija. V., 1979. P. 55; Sabaliauskas A. Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija iki 1940 m. V., 1979. P. 14; Zinkevičius Z. Senųjų raštų kalba. V., 1988. T. 3. P. 91.

³ Būda V. Lietuvių kalbos prijungiamieji sakiniai. V., 1987. P. 10, 13 t.

⁴ Cituodami „Grammatica Litvanica“, naudojamės knygoje „Pirmoji lietuvių kalbos gramatika“ (V., 1957) pateiktu vertimu (vertė K. Eigminas), tačiau lyginame ir su fotografuotu originalo tekstu. Vienos kitos vietos laužtiniuose skliaustuose įterpsime savą vertimą, o svarbiausių dalykų pateiksime ir originalo teksto ištraukas.

su kitais žodžiais⁵ [=susietus arba konstrukcijoje esančius] bus paliesta tik tai, kas arba lietuviams yra ypatinga ir sudaro jų kalbos savitumą, arba kas jau iš pirmo žvilgsnio skiriasi nuo lotynų ir kitų kalbų“⁶.

Vadinasi, jei ko iš sintaksės dalykų „Grammatica Litvanica“ trūksta, tai sunku pasakyti, ar tai rodo autorius požiūrį į sintaksės apimtį, ar tik specifinę jos taisyklių atranką pagal gramatikos paskirtį ir uždavinius – nekalbėti apie tai, kas, autorius manymu, gramatikos skaitytojams esą žinoma iš lotynų, vokiečių ar kitų kalbų. Šiuo atžvilgiu D. Kleino darbą galima laikyti praktine, empirine ir gal gretinamąja, kontrastine gramatika.

Tiesa, sintaksės dalies įvade D. Kleinas vis dėlto trumpai užsimena, ką jis priskiria sintaksei: „Sintaksė apima arba žodžių derinimą, kai žodžiai [jungdamiesi] derinami tuo pačiu linksniu ir asmeniu, arba valdymą [ar komandavimą], kada vienas žodis valdo kitą skirtingo linksnio ir asmens žodį“⁷.

Taigi D. Kleinas sintaksę pirmiausia komponuoja apie du pagrindinius žodžių ryšių reiškimo būdus – derinimą ir valdymą. Taip vadinami ir du pagrindiniai sintaksės skyriai, tik jie ne visai aiškiai atskirti nuo poskyrių pavadinimų. „Grammatica Litvanica“ originalo tekste tie skyriai pateikiami taip: I. DE CONVENIENTIA. NOMINIS, PRONOMINIS ET VERBI (p. 144) ir II. DE REGIMINE, vel Constructione cum GENITIVO (p. 149)⁸.

Vokiečių kalba rašytame „Kompendiume“ (M. Danielis Kleinii Compendium Litvanico-Germanicum... Königsberg 1664) tų dviejų „Sintaksės“ skyrių nėra, tačiau gramatikos taisyklės pateikiamos ta pačia tvarka kaip ir gramatikoje (pirmiau derinimo, paskum valdymo). Šį tą apie D. Kleino požiūrį į sintaksę galima spręsti ir iš „Kompendiumo“ antrosios dalies pavadinimo: „Antroji dalis. Apie tai, kaip teisingai jungti žodžius, kad iš jų susidarytų ištisa kalba [„vollige Rede“],

---

⁵ Nesuprantama, kodėl D. Kleino gramatikos pasakymą „de vocibus respective confideratis, aut in constructione positus“ vertėjas pateikia ignoruodamas terminą „konstrukcija“ ir griebdamasis ne visai taisyklingo vietininko „esančius sąryšyje“. Toliau D. Kleinas nuolat kalba apie konstrukcijas, tad ir čia bei kitur vertime nėra reikalo tą žodį keisti žodžiu „junginys“. Kaip labai svarbų terminą „konstrukcija“ D. Kleinas lotynišku pavidalu *Constructio* mini ir vokiečių kalba rašyto „Kompendiumo“ prakalboje (žr. PLKG P. 279).

⁶ Cit. iš PLKG. P. 511 plg.: „Grammatica Litvanica...“ P. 144.

⁷ Žr. PLKG. P. 511. Kadangi šis sakinytis daugiausia rodo D. Kleino požiūrį į sintaksę ir jo vertimas, atrodo, ne visur pats tiksliausias, tad būtina jį pateikti ir originalo kalba: „Syntaxis respicit, vel *Convenientiam* vocum, cum illae q. sociae conveniunt in eodem casu persona. Vel *Rectionem*, aut *Regimen*, quando una vox regit alteram in diverso casu aut persona“ (Klein D. Grammatica Litvanica... P. 144).

⁸ „Grammatica Litvanica“ du pagrindinius sintaksės skyrius išryškina ir grafiškai: atskiro mis eilutėmis pateikiamas ir I, ir II., taip pat ir DE CONVENIENTIA, ir DE REGIMINE, žr. p. 144, 149.

tai lotyniškai vadinama *syntaxis*⁹. Tad čia D. Kleinas akcentuoja, jog sintaksei priklauso žodžių jungimas sudarant tekstą (šneka).

Kas konkrečiai aprašoma D. Kleino gramatikos sintaksės dalyje?

Pirmajame sintaksės skyriuje D. Kleinas kalba apie būdvardžių ir kelintinių skaitvardžių derinimą su daiktavardžiais, mini specifinius atvejus *nieko gero*, *nieko pikto*, pastebi, kad tarp derinamojo būdvardžio ir daiktavardžio gali įsiterpti kitas žodis (*βwentas Diewo žodis*), kad jungtuku sujungtus du ar kelis daiktavardžius galima apibendrinti atitinkamai dviskaita (*aukfas bei sidabras abu brangu*) ar daugiskaita (*Matteofszus, Markus, Lukofszus bei Jonas Ewangelistai*), kad „Vietoj savybinių įvardžių lietuviai, kaip ir graikai, dažnai vartoja pirminius [„Primitivis“] įvardžius (tawo Tėwas vietoj tawas Tėwas)” ir kt. Visa tai gana subtilios pastabos, kurias ne pro šalį būtų įtraukti ir į šių dienų sintaksės vadovėlius.

Daug didesnis valdymo skyrius, jis apima gana įvairių konstrukcijų vartosenos taisykles. D. Kleinas skyriumi aptaria savitesnes konstrukcijas su kiekvienu linksniu (kilmininku, naudininku, galininku, ablatyvu), toliau kalba apie nuosakų, bendraties ir dalyvių konstrukcijas, apie prieveiksmių, prielinksnių ir apie jungtuką konstrukcijas. Šalia prielinksnių konstrukcijų D. Kleinas apdairiai nurodo ir priešdėlių reikšmes, nes priešdėlius jis laiko kompozitiniais prielinksniais (prielinksniais, virtualiais sudėtinio žodžio dėmenimis)¹⁰.

Iš visų linksnių konstrukcijų atkreipsime skaitytojų dėmesį tik į tai, kaip D. Kleino gramatikoje aptariamas įnagininko vartojimas¹¹. Čia nurodomas priežasties, įrankio, būdo, kūno dalies (*negaluoja akimis*) sąlygų ar prijungtinis („Circumstantiae vel Adjuncti), pvz.: *apdowanoja tawe aukfu, sidabru* (pastebi, kad kartais čia tinka ir ablatyvas su prielinksniu *su*), būvio įnagininkas, kurį D. Kleinas apibūdina kaip valdomą veiksmažodžių *esmi, stojūs, paštoju, tampu* (priduria, kad čia gali eiti ir vardininkas), *wadinti, praminti, padaryti* ir intranzityviųjų veiksmažodžių *užgimti, užaugti* ir kt. (*mažas grūdelis didžiu medžiu užauga*).

Aptariant linksnių konstrukcijas, D. Kleino gramatikoje formuojama ir tam tikra empirinė semantinė veiksmažodžių klasifikacija. Antai nurodoma, kad kil-

⁹ Žr. p. 103 (PLKG, p. 383). D. Kleinas vartoja du terminus „die Sprache“ ir „die Rede“, tad verčiant į lietuvių kalbą turbūt ne visai tikslu visur tenkintis vienu žodžiu „kalba“.

¹⁰ Originalo šio poskyrio pavadinimas yra toks: „De praepositionum Significationibus in Compositione“ (p. 169). Knygoje PLKG pateikto vertimo „Apie prielinksnių reikšmę junginyje (p.524) negalima laikyti tikslu: čia dar viena prasme be reikalo peršamas žodis *junginys* – kalbant apie žodžio dalį. Vartojamas ir konstrukcijos, ir kompozito reikšmė žodis *junginys* vertimo tekstą vietomis daro nelogišką, pvz.: „Be tų reikšmių, kurias prielinksniai turi junginyje su vardais, čia noriu paminėti jų įvairias ir kai kurių aiškiai emfatines reikšmes junginyje su vardais ir veiksmažodžiais“ PLKG. P. 524. Reikėtų sakyti: „konstrukcijose su vardažodžiais... vardažodžių ir veiksmažodžių kompozitų“.

¹¹ D. Kleinas įnagininką vadina įnagio ablatyvu, skiriamu nuo vietos ablatyvo.

mininką valdo veiksmožodžiai, reiškiantys jausmus ir polinkius ar troškimus, laukimą, ieškojimą, taupymą, bijojimą, saugojimąsi, kad gelbėjimo, raginimo, prašymo, klausimo, laikymo, radimo ir kt. veiksmožodžiai reikalauja galininko.

Taigi turime pagrindą D. Kleiną laikyti lietuvių kalbos linksnių ir kai kurių kitų formų vartosenos aprašymo pradininku, iškėlusiu įdomių ir lig šiolei svarbių tos srities faktų ir nurodžiusiu jų mokslinės interpretacijos užuomazgas. Žodžių derinimas ir valdymas, paimti „Gramatica Litvanica“ sintaksės dalies ašimi, iš tiesų yra ryškiausiai supriešinami žodžių ryšių reiškimo būdai, tarsi dvi pagrindinės žodžių komponavimo sakinyje strategijos.

Bandęs įvertinti D. Kleino gramatikos sintaksės dalį, V. Būda priekaištingai ją vadina „sumorfologinta“, „kalbos dalių sintakse“¹², nes joje nenagrinėjamas sakinyje ir jo dalys¹³. Argi vien dėl to, kad D. Kleinas iš tiesų nieko nerašė apie dabartinėje tradicinėje gramatikoje dar populiarias sakinio dalis, jo gramatikai reikia daug priekaištauti?

Sintaksės aprašas, pagal derinimo ir valdymo ašis rikiuojantis įvairias linksnių, prielinksnių, dalyvių ir bendračių konstrukcijas, visai nėra svetimas ir šių dienų kalbotyrai. Ir šiandien netrūksta sintaksės studijų, kuriose sąmoningai atsisakoma tradicinio sakinio dalių modelio, net ir sakinio sąvoka kartais keičiama konstrukcijų, sintaksinių struktūrų ar kitomis sąvokomis.

Verta prisiminti ir J. Jablonskio požiūrį į sintaksės apimtį. Jo „Lietuvių kalbos sintaksės“ (1911 m.) prakalboje aiškiai pasakyta, jog linksnių ir prielinksnių mokslas laikomas sintaksės dalimi (šalia sakinio ir jo dalių mokslo)¹⁴. Net ir 1922 m. gramatikoje J. Jablonskis, pridėdamas trumpą sintaksės skyrelį, čia atkėlė įvardžiutinių būdvardžių, linksnių ir laikų vartojimą¹⁵.

Praktikos reikalui skirtai D. Kleino gramatikai sintaksės aprašas pagal konstrukcijas buvo kur kas parankesnis negu logizuotas sakinio dalių mokslas¹⁶.

Žinoma, D. Kleino gramatikoje esama ir netikslumų, nenuoseklių ar nelabai aiškių minčių. Štai ir pagirtoje sintaksės dalyje veiksmožodžio asmuo minimas ir prie derinamųjų, ir prie valdomųjų atvejų. Tiesa, nagrinėjant valdomąsias konstrukcijas, konkrečiai asmuo pamiršamas, nebent jis turimas galvoje ėmus kalbėti apie asmeninių įvardžių valdymą. Be reikalo D. Kleinas laikęs giminės anomalija rodomąjį įvardį (demonstratyvą) *tai* sakiniuose, kur vardine tarinio dalimi eina kurios nors giminės daiktavardis: *Tai ira mana funus mielasfis, tai mana zirdies dzaukfsmas*

¹² Būda V. Lietuvių kalbos prijungiamieji sakiniai. P. 10.

¹³ Ibid. P. 13.

¹⁴ Jablonskis J. Rinktiniai raštai. V., 1956. T. 1. P. 437.

¹⁵ Ibid. P. 414–428.

¹⁶ Atskiras klausimas, kuo remdamasis taip dėstė savo sintaksės skyrių, kiek jam buvo žinomos sakinio dalys, – čia tai nesvarstysime.

bei linksmyme, esą čia tai pavartotas vietoje tas, ta: Tas ira manas funus, ta mana linksmyme (p. 148, PLKG, p. 244).

Pasikrapščius D. Kleino gramatikoje, paaiškėja, kiek paviršutiniškai žinome, kas ir kaip konkrečiai aprašyta senosiose (ir ne tokiose senose) mūsų gramatikose, kokie atskiri kertiniai akmenys jau yra bandyti savaip mūryti gramatikos mokslo pamatuose. Išsamiai neišnagrinėję ir visapusiškai neįvertinę visų mūsų gramatikų, net ir atskirų jų skyrių, neturėsime ir tikros lietuvių kalbos mokslo istorijos. O be jos ir dabartinis gramatikos mokslas neretai „atranda“ jau kadaise žinomus dalykus arba padaro nepamatuotų išvadų.